

ричара, посебно марксисте, да се определијели, за оне које се не могу лако негирати. У уској вези са овим свакако је и питање коректности, и то коректности са двије компоненте. Прво, као тачност репродуковања података и чињеница, и друго, као тежња да се што више материјала прегледа и на одговарајући начин искористи. Дакле, при раду ми се не смијемо задовољити само тиме што смо видјели шта је одлучила нека сједница, конференција или слично партијско-политичко тијело, него морамо да се спустимо и на терен и да тамо видимо како се спроводи у живот оно о чему је претходно договорано и одлучивано. За читаву ову проблематику недовољно је консултована архива појединих партизанских одреда, архива органа власти, архива партијских организација са терена, затим архива окупационих и квислиншких јединица са попришта борби итд., а управо је ова врста документације била најподеснија за стицање свеукупне представе о снази и димензијама народноослободилачког покрета.

Да закључим, остајем под дојмом да аутору при разрјешавању ове сложене и са историографског становишта компликоване тематике, није увијек полазило за руком да изнађе такве путеве и начине и примијени такве методе које би га водиле успјешно коначном циљу. Умјесто сериозне анализе садржаја као основне претпоставке за доношење сигурнијих закључака, ми се у неким поглављима Расимове књиге сусрећемо са таквим апстракцијама и генерализацијама које не могу издржати озбиљнију научну, а тиме и друштвену критику.

Др Расим Хурем

Излагања у овој дискусији садрже доста примједба на књигу коју сам ја написао. Указано је на њене слабости и на штетне идејно-политичке посљедице које ово дјело може да изазове. На све примједбе, једну по једну, није могуће нити је потребно одмах овдје одговорити. Ако бих хтио да се сасвим одређено поставим према свим критичким примједбама 12-торице дискутаната, требало би ми доста времена. Скоро да бих морао да напишем један нови прилог. Осим тога, ни сви дискутанти нису о свим стварима имали иста мишљења. Стога ће се моја дискусија односити на битне примједбе, на првом мјесту на однос и везе између тезе у књизи и мене као аутора, тј. на идејно-политичке импликације дјела и позицију аутора. На остале примједбе – чињеничне, методолошке и др. – које излазе из овог оквира нећу се овдје детаљније освртати. Књига о којој се разговара није ни први ни посљедњи мој рад. Имаћу прилике да све оне примједбе које су корисне прихватим и уважим у свом даљњем научном раду.

За бављење овим научним проблемом био сам научно мотивисан. Не стоји тврдња да сам истакао да ме на бављење овим проблемом »наanela чињеница што се историографија НОП-а развила до те мјере да је ... превазишла ниво и вријеме када је респектујући разлоге друштвене и политичке природе, писала о НОП-у и револуцији искључиво као о епопеји«. Нисам

имао жељу да се издижем изнад осталих историчара НОБ-а у Сарајеву и изван Сарајева, да се размећем ноншалантним потезима и да се неодговорно понашам. Нисам био под утицајем никакве еуфорије, нити сам се бојао да реафирмишем оно што је добро познато.

Двојица-тројица другова су рекли да се ради о компликованом научном проблему. Заиста, у покушају да се он ријешити ствара се један изузетно велик број научних асоцијација и питања. З. Аитонић је добро рекао да је прије мог покушаја практично мало тога ријешено. Није довољно проучено ни питање НДХ, ни питање окупационог система, ни питање усташтва, ни четништва, нити је комплетно дат аналитички преглед устанка и НОП-а у Босни и Херцеговини. Због тога сам ја у приступу овом проблему имао на располагању релативно мало научних предрађњи и чвршћих ослонаца. Разумије се, одатле су произлазиле заиста велике тешкоће. Изгледа да је било прерано позабавити се овако комплексним научним проблемом.

Када сам се прихватио овог посла, имао сам у виду и друштвену оправданост изучавања овог питања. Ја сам сматрао да изучавати НОР и револуцију у цјелини и сваку њихову фазу понаособ, са научно-марксистичких позиција, значи научну афирмацију народноослободилачког покрета. Мислим да шеста глава моје књиге представља управо покушај да се НОП на одговарајући начин квалификује као снажан покрет, који је у једном временском одсјеку имао у одређеним регијама великих тешкоћа и осцилација, али који је могао да их својим властитим снагама превазиђе.

Нисам желио писати нити сам писао о било чијим грешкама, а гдје год сам помињао тзв. лијево грешке, стављао сам их под наводнике. У тексту моје књиге нема квалификација »правилно« и »неправилно«, јер то није задатак историчара. Према томе, улазећи у овај научни проблем и његову обраду у граицима својих могућности, ја нисам ништа чинио што би по мом знању и осјећању било са друштвенополитичке тачке гледишта неопортуно. Напротив. Ако, пак, нисам схватио да нека моја резоновања и оцјене могу имплицирати одређене политичке посљедице, онда се то мени може приговорити као човјеку који није сагледао и оцијенио политичку страну ствари.

Желим да кажем да је овај мој научни рад имао јавну санкцију и да није био моја приватна ствар. То се може и потврдити. Докторску тезу сам пријавио са сагласношћу и одобрењем Института за историју радничког покрета у Сарајеву у новембру 1967. године. Истражујући развитак НОП-а у источној Босни, што је било мој радни задатак, видео сам да је у источној Босни у 1942. години било збивања која буде интерес историчара и траже научну обраду. Тај ме је проблем јако заинтересирао и првобитно сам пријавио докторску тезу под насловом: *Појава кризе НОП-а у источној Босни*. Међутим, мени је на Филозофском факултету у Сарајеву сугерисано да би било научно оправдано да се проблем истражи и изучи на ширем терену, а не само на подручју источне Босне, јер да је то проблем НОП-а у цјелини. Послије више разговора, дошао сам до увјерења да би то било оправдано, па сам дао друго образложење теме и пријавио докторску тезу под насловом: *Појава кризе НОП-а у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*. Тако је дошло до те промјене. Тезу је прихватило вијеће наставника Филозофског факултета у Сарајеву 29. марта 1968. г. Кад сам докторску тезу одбранио, обратио сам се Републичком савјету за коор-

динацију научних дјелатности СР БиХ с молбом да дотира штампање дјела. То је било 21. октобра 1970. године, пет мјесеци послје одбране тезе. Републички савјет за координацију научних дјелатности није дао никакву примједбу на дјело, већ је одговорио да за 1971. г. нема средстава за дотацију. Нешто касније, 17. јануара 1972. г., Институт се са своје стране обратио Републичком савјету с молбом за дотацију за штампање дјела. Издавачко предузеће »Свјетлост« у Сарајеву је објавило књигу крајем 1972. године, а да ни његови рецензенти ни издавачки савјет нису изнијели никакве примједбе ни приједлоге. Марта 1973. г. добио сам награду »Свјетлости« на основу приједлога жирија (комисије) за награду најбољег дјела из области науке штампаног у издању »Свјетлости« у 1972. години.

У дискусији је постављено питање разлике између наслова докторске тезе и наслова књиге и, уопште, питање наслова књиге. Рукопис дисертације је имао наслов *Појава кризе народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*, а књига је објављена под насловом *Криза народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године*. За овакав наслов књиге определијелио сам се из чисто практичних разлога, сматрајући да нема битних разлика у садржају појма »појава кризе« и појма »криза«. И у самом тексту књиге се ту и тамо каже »криза«, а ту и тамо »појава кризе«. Полазио сам од тога да се, ако се једна криза појављује, може говорити о кризи. Било би, међутим, добро да сам о томе претходно консултовао више историчара.

О кризи устанка, кризној ситуацији и сл. у појединим областима Босне и Херцеговине у одређеном времену говоре бројни документи и записи и сјећања неких учесника у рату. У публицистичким и историографским радовима се такође помиње криза, кризна ситуација, односно »осека« и оперише са тим појмовима. Тим појмом су баратали и неки од дискутаната као аутори радова које су писали. Ја нисам први који је употребљавао појам и термин: криза. Међутим, оправдано је то што се овдје поставља питање поимања термина »криза«, као и питање његовог пуног смисла. Критике наслова моје књиге су различите: да је то оштрије него када се каже појава кризе, да се не може говорити о кризи НОП-а него о кризи устанка, односно устаничке масе, да је било кризе у источној и централној Босни и источној Херцеговини, али не и у Босанској крајини, итд. Сва ова мишљења су доста убједљива, али нека од њих заслужују шире образложење, односно научну верификацију. Ако се говори о кретањима унутар устаничке масе крајем 1941. и у првој половини 1942. године, мора се имати у виду да је устаничка маса била највећа снага НОП-а, иако не једина. С друге стране, без обзира на узроке, илегални НОП, који сам неосновано ставио изван оквира основне теме, је у првим мјесецима 1942. г. због провала у Сарајеву, Тузли, Зеници, Добоју, Дервенти, Б. Броду, Брчком, Бијељини, Високом и Коњицу био ослабљен. И поред тих чињеница, наслов моје књиге није адекватно одразио стварно стање. Он значи одређену генерализацију, која се не може прихватити. Заиста, кризних ситуација је било у неким, а не у свим областима Босне и Херцеговине, а и тамо гдје су се појавиле, нису биле потпуно истовремене, нити су имале исту снагу и исти домет. Наслов књиге је неадекватан и због тога што цјелокупну ситуацију НОП-а у Босни и Херцеговини у речено вријеме квалификује на одређени начин и допушта могућност да се такво обиљежје схвати у апсолутном смислу. НОП у неким дијеловима Босне и Херцеговине је у то вријеме имао велике тешкоће, али

то не значи да је народноослободилачки покрет као концепција борбе и као покрет био доведен у ситуацију која би се могла означити као криза.

Развој НОП-а и револуције у Југославији од почетка новембра 1941. до прољећа (април – мај) 1942. године је заиста са научног становишта комплексно и компликовано питање. За то вријеме је пређен пут од покушаја да се поједини грађански политичари и Д. Михаиловић придобију за вођење заједничке борбе против окупатора до потпуног конфронтирања с њима, и то одозго до доље. Било је то вријеме динамичних кретања и диференцијација. У току је био сложен процес у оквиру којег нисам посветио адекватну пажњу свим факторима, који су у одређеном дијелу Босне и Херцеговине довели до јењавања устанка, до осеке, или, како сам ја рекао, до кризе. Ја сам највише пажње посветио елементима тзв. лијевог скретања и њиховом утицају на развитак устанка и НОП-а у одређеним дијеловима Босне и Херцеговине. Политици окупатора и усташа у борби против устанка и НОП-а посвећена је посебна глава. Али, њиховим војним офанзивама, тзв. другој и трећој, томе на који су све начин ове офанзиве утицале на привремено слабљење НОП-а и народноослободилачке борбе, нисам посветио довољно пажње и простора. Слично се може рећи за реперкусије које је имала оскудица основних средстава за живот, затим разарања, тешка зима 1941/1942. и терор и злочини окупатора и њихових сарадника. Због тога није потпуно комплетиран збир елемената који су условљавали дато стање, што је довело до непоузданих закључака.

Ја сам се у уводу књиге, на стр. 12 – 13, осврнуо на дјело П. Мораче: *1942 – преломна година народноослободилачког рата*, Београд 1957. Поново га помињем, јер желим да кажем да је П. Морача у том дјелу утврдио да је активност буржоазије срачуната на разбијање устанка наишла на најповољније тло тамо гдје су у току устанка истицане у први план пароле »совјетизација«, »коллективизација«, »прелазак у другу етапу« итд. и гдје је политичка борба против оних који су се супротстављали устанку у знатној мјери попримила неполитичке облике (Црна Гора, источна Херцеговина). Морача је констатовао да су »реакционарне снаге... све те погрешке одмах користиле и на њима градиле своју антикомунистичку платформу« и »уствари у таквим условима имале да прихвате наметнуту борбу, која је носила обиљежје грађанског рата ... дакле, оно чему су саме тежиле« (стр. 21 – 23). Ја сам, у ствари, овој појави посветио посебну анализу и покушао да утврдим како је она утицала на развитак НОБ-е. Наглашавао сам на више мјеста да је ова појава у великој мјери била изазвана све јачим повезивањем буржоазије, односно југославенских буржоазија у борби против НОБ-е и КПЈ под чијим руководством се та борба води. Под »нови тонови« нисам подразумевао никакву нову политику руководства НОП-а, него, донекле, измијењену тактику у политичкој борби против буржоазије, нарочито оне која се до тог времена, као и квислиншка буржоазија у току и непосредно послје априлског рата, представила не само као противник НОБ-е него и као отворени сарадник окупатора. Имао сам у виду политичке акценте који су у то вријеме изражавали раст револуције. Писао сам о дјелу тих акцената, не водећи довољно рачуна о осталим елементима датог стања и кретања и не наглашавајући увијек то да је генерална платформа НОП-а у Југославији била и остала окупљање најширих маса на бази одређења за или против окупатора. Донекле једностран приступ проблему довео је до једностраног закључка о утицају речених политичких ак-

цената на даљњи развој НОП-а у Босни и Херцеговини. На то је указао П. Морача у свом реферату на научном скупу у Сарајеву новембра 1973. године (П. Морача, »О једној интерпретацији развојка НОП-а у БиХ крајем 1941. и почетком 1942. године«, *АВНОЈ и народноослободилачка борба у Босни и Херцеговини (1942 – 1943)*). И ова дискусија је тај недостатак с разлогом подвргла критици. Међутим, у дискусији су дошла до изражаја и мишљења која сложеност тадањих кретања и све »разлоге унутрашњег развојка« сувише поједностављено интерпретирају.

У вези са овим стоји замјерка у погледу кориштења извора. Тачна је примједба да су неки документи на које сам се ја позивао акциони или директивни документи, али је тачно и то да ти документи не садрже само антиокупаторску и народноослободилачку ноту. Такође је тачна примједба да нисам посветио довољно пажње неким дијеловима тих докумената, односно појединим документима у цјелини, што је водило парцијалном, једностраном посматрању ствари. То се односи и на иначе малобројне изворе о партијском Савјетовању у Иванчићима. Истина, ја на основу тих докумената нисам ни тврдио да су на Савјетовању у Иванчићима усвојене класно обојене пароле и сл. већ сам изнио претпоставку да је то у Иванчићима учињено или да је дошло до ескалације политике у том правцу.

Недовољној ширини у третирању овог проблема придружила се непотпуност и нејасноћа неких мојих образложења. Стриктно сам се држао самог проблема, онако како сам га је схватио, и то у његовој сржи, а да га нисам на сваком мјесту стављао у шири оквир збивања, што је било нужно и ради јасноће онога што се жели објаснити. Полазећи од тога да не пишем научно-популарно дјело, мислио сам да не треба утврђивати оно што је доказано и општепознато, односно да је довољно да се то понови тамо гдје је заиста неопходно. Зато се стиче утисак да сам запоставио и умањео улогу КПЈ у устанку и НОБ-и и, уопште, оправдана је примједба да сам мало говорио о припремама КПЈ за устанак и о руководећој улози КПЈ у устанку, те да је оно што је речено, речено уско и без континуитета. У односу на ово више сам говорио о елементима спонтаности у устанку, али не зато да бих тврдио да је устанак био спонтан него зато што сам сматрао да су устаничке снаге тамо гдје је утицај КПЈ био слабији и гдје је због тога њихова организација била непотпуна или неадекватна, у тешким ситуацијама биле више подложне колебању и осипању него на другим мјестима. Такође се стиче утисак да сам мислио и написао да се КПЈ тек у току НОР-а, а не и раније, критички односила према друштвено-економским и политичким односима у Југославији. Морао сам написати да се КПЈ и у овој ситуацији, тј. и у току НОБ-е борила за друкчије друштвено-економске односе, што би читаоцу говорило да се КПЈ као револуционарна партија од свог оснотка борила против буржоаског система, за темељне измјене друштвеноекономских односа. Још боље би било да је у исцрпнијем уводу књиге дат шири осврт на континуитет револуционарне борбе КПЈ од 1919. до 1941. године. Стоји, наиме, мишљење да оно што није речено, не мора сваком бити и познато. Нпр. ни њемачки генерал П. Бадер ни усташки п. пуковник Ј. Францетић нису ништа ни у којој прилици учинили за народ, осим што су завели страховладу и вршили терор и злочине. Ни ја нисам у њиховим пропагандно-демагошким иступима видио добротинство већ само тактичке потезе, које су чинили да би народ обманули и на тај начин одвратили од народноослободилачке борбе. Уосталом, све мјере окупатора и

усташа о којима сам писао предузимане су једино са циљем да се народ одржи у потчињености. Због тога и нисам у свакој прилици истицао и понављао те ноторне чињенице, губећи из вида да се таква мјеста и такве формулације могу криво схватити или злоупотрејибити. Стога су умјесне примједбе на нејасноће и недоречености у мојој књизи. Показало се неоправданим настојање да се на што мањем простору каже што више.

И неки употријебљени термини заслужују приговор. Има их који су заиста груби и неадекватни. Међутим, има их и уобичајених, као што је, нпр., НДХ. О карактеру НДХ и усташком режиму наука је већ давно изрекла мјеродавни суд, а и у ширим слојевима грађана СФРЈ је то такође добро познато. Зато не вјерујем да било ко од читалаца историографских дјела може да схвати НДХ друкчије него као окупаторску творевину, створену са циљем да служи једино окупаторима, што је она и чинила. Стога није случајно да се и у још неким историографским радовима, писаним задњих година, сусреће термин НДХ без наводника или без назнака да је то тзв. НДХ. Што се тиче термина националноослободилачка борба, националноослободилачки фронт, националноослободилачка акција, које сам мјестимично употребљавао, они се могу наћи и у документима ЦК КПЈ из доба рата (*Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југославенских народа*, том II, књ. 2, докуменат бр. 82, том IX, књ. 1, докуменат бр. 21, и др.). Догађа се да историчари преузимају терминологију из извора, што сам и ја учинио.

У дискусији је било примједаба на начин писања о четништву, о држању народа, о третирању питања расположења народа – Срба, Хрвата и Муслимана – у неким крајевима Босне и Херцеговине, на првом мјесту у источној Босни, према НОП-у. Речено је да те формулације не стоје, да изазивају подозривост, недоумицу и да могу бити злоупотрејибљене. Јасно је, нпр., да се српски народ у источној Босни масовно дигао на устанак 1941. г. Четници су настојали да народу наметну своју команду и своју политику. Мада су четници учествовали у неким борбеним акцијама против усташко-домобранских снага, њихови команданти су од почетка изражавали своју салгасност са окупатором, преговарали с њим, помагали га у његовим офанзивама против НОП одреда, а у прољеће 1942. г. су почели да склапају споразуме о сарадњи са усташама. Народ није прихватио политику четника коју су они, у ствари, крили од народа. У току тзв. II и III непријатељске офанзиве, када је због више разлога (масовни терор окупатора и усташа, отворена сарадња четника са окупаторима и усташама, тешка зима, оскудица у храни и др.) било тешко водити борбу, дошло је до осипања у НОП одредима и добровољачким одредима. Томе је доприносила и четничка пропаганда и четнички пучеви. То осипање је објективно било у складу са четничком политиком чекања, али то не значи да је народ прихватио четничку политику. Мада документн и записи учесника у рату, којима сам се служио, говоре о малаксалости, односно несигурном држању једног дијела устаника, о дефетистичком расположењу читавих села, о бројном одазивању сеоског становништва позивима четника у циљу да сачува своје животе, не може се на основу тих докумената извући закључак да је то становништво губило вјеру у ослободилачку борбу и да је четништво доживјело пуну афирмацију. Такво држање народа је настало у датим условима. Зато су основане примједбе да су неке моје оцјене о томе (на стр. 139 – 140,

169) изречене без ослоња на довољан број конкретних података, који би говорили о расположењу народа у датом тренутку.

Четничком покрету Д. Михаиловића, односно четницима у Босни и Херцеговини нисам посвећивао посебан простор, али сам и о четничком покрету и о четницима у Босни и Херцеговини, заправо о њиховој политици и пракси писао у књизи на више мјеста, зависно од потребе да се објасне одређена питања из оквира устанка и НОР-а. Говорио сам о неуспјелим покушајима да се са Д. Михаиловићем и његовим представницима у Београду постигне споразум о сарадњи и заједничкој борби против окупатора (79) и о томе да су југословенска избјегличка влада у Лондону и четнички покрет Д. Михаиловића конципирали отпор окупаторима као припрему за коначан обрачу, који ће наводно услиједити када за то дође вријеме, и то тако што ће ослобођење Југославије од окупатора доћи само по себи, као посљедица очекиване побједи великих сила из антихитлеровске коалиције над силама Осовине (223). Четничко водство се трудило да устанике у Босни и Херцеговини придобије за ово своје схватање и зато од њих није тражило да се боре против њемачког и италијанског окупатора, који ће и тако и тако напустити земљу када буде тучеи на главним свјетским фронтovima. На другој страни оптуживало је Муслимане и Хрвате као виновнике свих недаћа српског народа (224). И четници у Босни и Херцеговини сматрали су рат против окупатора преурањеним и немогућим, а заједничке борбене акције са партизанима схватали су као борбу против усташа и домобрана. Свакодневно су испољавали шовинистички однос према Муслиманима и Хрватима. Партизане и комунисте су означавали као свог противника и непријатеља и настојали да парализују дјејство партизанских јединица, онемогуће рад НОО-а и успоставе старе органе власти (70, 119).

Послије раскида споразума са партизанима, четници у источној Босни су почели отвореније да раде на разбијању партизанских јединица и дезорганизацији њихове позадине. Пропагирали су лојалан однос према окупатору, а партизанске борце наговарали да пређу у четнике. Српски народ су увјеравали да треба да напусти партизане ако хоће да се сачува, јер да му тако поручују »мајка Србија и Лондон«, да у Србији нема више партизана, да су уништени и сл. Говорили су да постоји колаборација између пролетерских батаљона и усташа, а да се они, четници, боре против усташа и хрватске војске. О квислингу М. Недићу говорили су као о српском родољубу, који долази да ослободи Босну. Оптуживали су Муслимане и Хрвате за недаће српског народа, свакодневно их убијали, пљачкали и палили њихова села а партизане, који су се томе супротстављали, оптуживали као непријатеље српског народа. Јавно су саопштавали да пљачка имовине Муслимана и Хрвата чини смисао њихових војних акција. Вршили су тајна убиства партизанских руководилаца (72, 86, 122, 123, 138 – 139). На стр. 228 – 233. говорио сам о појачаној четничкој пропаганди против НОП-а и против комуниста и о разбијању НОП одреда изнутра (пучеви) у току тзв. III непријатељске офанзиве.

Већ у уводу своје књиге (стр. 9) види се да сам четнике Д. Михаиловића третирао као помагаче окупатора у борби против НОП-а. Констатовао сам да четнички покрет Д. Михаиловића није имао снаге да се супротстави устанку под водством КПЈ и да се стога већ у току устанка 1941. г. приклонио колаборацији са њемачким и италијанским окупатором. Временом се четнички покрет уклопио у систем окупације, а будућност земље препустио

политичким рјешењима на бази ратних побједа западних савезника (278). О споразумима четника и усташких органа власти који се, између осталог, односе на заједничку борбу против НОП-а, говорио сам на стр. 212 – 216 и 218. Под петом колоном у источној Босни и Херцеговини подразумијевао сам, прије свега, функционере и присталице четничког покрета Д. Михаиловића који су махом били у колаборацији са њемачким и италијанским окупатором (163). Навео сам и то да све четничке групе у источној Босни крајем 1941. г. примају оружје од италијанског и њемачког окупатора и од владе генерала М. Недића и да, више-мање, отворено сарађују са њима у борби против партизана (86 – 87).

Дотицао сам се и националне политике четничког покрета и, с тим у вези, идеје Велике Србије у оквиру тзв. Велике Југославије. Казао сам да је четнички покрет стајао на становишту да будуће државно уређење Југославије треба да се базира на успостави етнички чисте Велике Србије, која би се простирала у границама Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Срема, Баната и Бачке. Стварање Велике Југославије и у њој Велике Србије, укључивање у државне оквире Трста, Горице, Истре и Корушке, као и Бугарске и сјеверне Албаније, затим чишћење државне територије од свих народних мањина и националних елемената и, напokon, стварање непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе и између Србије и Словеније чишћењем Санџака од муслиманског и Босне од муслиманског и хрватског живља, означени су у упутству Д. Михаиловића четничким одредима крајем 1941. г. као задаци четничког покрета (60, 88, 224). Изнио сам и то да је четнички покрет наглашавао своју наводно ослободилачку мисију и издавао се за националноослободилачки покрет (тај четнички националноослободилачки покрет нема никакве везе са народноослободилачким покретом, који сам на неколико мјеста, служећи се терминологијом историјских извора, означио са: националноослободилачки покрет) и објашњавао сам зашто је он то чинио (60, 170).

Све ово говори о томе да је политика и пракса четника Д. Михаиловића у току НОР-а била усмјерена против НОБ-е и против КПЈ, која је предводила народе Југославије у НОБ-и. У закључним разматрањима (281) сам рекао да су основна девиза четничког покрета били искључиво национални циљеви, и то онакви како их је буржоаска идеологија схватала и формулисала. Већ одавно је познато да је та идеологија била шовинистичка и да је план и метод стварања Велике Србије у оквиру Велике Југославије био политички израз те идеологије. Треба додати и то да је то била идеологија и политика великосрпске буржоазије, која је због својих себичних, класнополитичких интереса била против НОБ-е народа Југославије под руководством КПЈ и да се зато ставила у службу окупатора насупрот народу и НОБ-и. Ту идеју и ту политику проводио је Д. Михаиловић са својим четницима. Јасно је да то није била идеја и политика српског народа и да ни национални циљеви ни национална политика и пракса четничког покрета Д. Михаиловића, као ни то што се четнички покрет представљао као националноослободилачки покрет, није имало ништа заједничко са националним циљевима и ослободилачким стремљењима српског народа. Идеје великосрпске буржоазије и четничког покрета Д. Михаиловића биле су историјски превазиђене, што не значи да у току НОР-а нису могле имати и да нису имале никаквог утицаја. Четнички покрет их је у току рата и окупације оживљавао и својом пропагандом, притисцима, пријетњама и терором на-

метао. Када сам рекао да се криза НОП-а изразила у виду идејнополитичког конфликта у крилу ослободилачких стремљења народа (281), мислио сам управо на то да је постојао сукоб идеја у ком се устаници нису свугдје брзо и одређено опредјељивали. Устаници су на прво мјесто стављали борбу против окупатора и њихових сарадника. Примјери из источне и централне Босне то најбоље потврђују. Ту, наравно, нисам мислио на идејнополитички конфликт у крилу НОП-а, јер такав конфликт, зна се, није ни постојао. Међутим, формулација на стр. 106, гдје сам ослободилачка стремљења народа и ослободилачку борбу изразио са »националноослободилачки покрет«, није адекватна и наводи на криви закључак. Наиме, у крилу ослободилачких стремљења народа и у оквиру народноослободилачке борбе дошло је до пуног политичког конфликта између НОП-а и четничког покрета Д. Михаиловића и до престанка оружане сарадње партизана и четника у устанку. Али, то не значи да је до тога конфликта дошло у оквиру народноослободилачког покрета, јер у покрету нису били НОП и четнички покрет Д. Михаиловића као два партнера. Постојао је само НОП. Четнички покрет је најпрви био изван, а убрзо затим против народноослободилачког покрета и народноослободилачке борбе.

Ова дискусија о мојој књизи је показала да књига има слабост, да има политичке импликације и да независно од мојих интенција може да изазове нежељене посљедице. Ја примам и цијеним те примједбе, али одбијам сваку помисао на устручавање да у мојој студији афирмишем »неке општепознате и утврђене вриједности НОП-а«, на бојазан да афирмацијом општепознатих и утврђених вриједности НОП-а не умањим вриједност свог дјела, на »непотпун и веома јефтин прилаз, који је могао услиједити само намјерно« и сл., као и приговоре који су у том смислу изнесени. Ова дискусија је, мислим, допринос изучавању историје НОП-а у Босни и Херцеговини 1941 – 1942. године и она за мене значи вриједно искуство.

На крају, желим да се овом приликом осврнем на чланак Н. Попова (Н. Попов, *Облици и карактер друштвених сукоба*, Praxis бр. 3 – 4, мај – август 1971) с обзиром на то да се Н. Попов, дотичући се у том чланку НОР-а, на једном мјесту (стр. 331) позивао на мене. Н. Попов се служио рукописом моје докторске тезе, прије него што је она објављена. Није ми познато како је Н. Попов дошао до мог рукописа. Колико ми је познато, пракса је да се рукописи дисертација размјењују између библиотеке југославенских универзитета. У то вријеме када је Н. Попов објавио свој чланак био сам због дуже болести онемогућен да се правовремено осврнем на одговарајући дио текста тог чланка.

Говорећи о сукобу »унутар ослободилачког покрета и, шире, унутар југословенског друштва« Н. Попов ту, између осталог, каже:

»...Размах устанка у току лета и јесени исте године (мисли на 1941. годину – Р. Х.) и веровање да рат неће дуго трајати, наводи професионалне револуционаре (ријечи »професионалне револуционаре« су написане курзивом – Р. Х.), руководиоце КПЈ, да крајем 1941. године иницирају прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу, борбу за власт, како би се питање власти решило пре краја рата.«³⁾ (На истој страни, испод црте стоји биљешка бр. 2 следећег садржаја: Види о томе шире: Р. Хурем,

Појава кризе народноослободилачког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1941. и почетком 1942. године (рукопис докторске дисертације), Сарајево, 1970. год.).

Ово је неадекватно, некоректно и тендециозно тумачење мог текста. Јер, прво, Н. Попов тумачи да је размах устанка у току љета и јесени 1941. године, уз вјеровање да рат неће дуго трајати, навео, како он каже, руководиоце КПЈ да крајем 1941. г. иницирају прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу, борбу за власт, како би се питање власти ријешило прије краја рата, а из текста моје књиге (стр. 84 – 85) се види да се не ради о томе да је размах устанка у току љета и јесени 1941. године навео руководиоце КПЈ да крајем 1941. г. иницирају прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу, борбу за власт, него да се ради о томе да је окупљање снага буржоазије на линији антиослободилачке борбе наметало потребу да се снаге НОП-а новој тактици буржоазије супротставе на начин који ће омогућити даље успјешно вођење народноослободилачке борбе. Друго, Н. Попов даје криво тумачење мотива. Он каже да је руководство НОП-а иницирало прелазак на »другу фазу револуције«, класну борбу и борбу за власт »како би се питање власти решило пре краја рата«. Међутим, ни то мишљење нема потврду у мојој књизи. Из мог текста на стр. 88 – 89 се види да није у питању то да је до извјесних промјена у тактици дошло због тога што је руководство НОП-а жељело да се питање власти ријешити прије краја рата, него зато да би се створио чврст народноослободилачки фронт са јаким радничко-сељачким језгром у њему, који би могао бити протутежа политичким снагама које су се све више окупљале и заједно са окупатором испупале против НОП-а.

Оба ова мјеста у мојој књизи су идентична одговарајућем тексту рукописа, којим се Н. Попов користио.

И треће, ја нигдје у мојој књизи нисам употребио термин »професионални револуционари«. То је појам којим оперише Н. Попов.

Сувишно је да говорим о преокупацијама Н. Попова. Очигледно је да Н. Попов и ја нити се бавимо истим стварима, нити мислимо једнако, нити имамо ништа заједничко.